

ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՓԻՐՂԱԼԵՄԵԱՆԻ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ (1874-1888)

ԱՐՄԻՆԷ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ (armine.melkonyan@yahoo.com)

ՅԱՄՄԻԿ ԻՐԻՅԵԱՆ (hiritsyan@gmail.com)

19րդ դարի նշանավոր բանասեր, ձեռագրագետ, եկեղեցական գործիչ Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան Տոսպեցին (աւագանի անունով՝ Մարտիրոս, 1830, Վան – 1891, Երուսաղէմ) հոգեւոր-գիտական գործունէութիւնն սկսել է 1850ին Լիմ անապատում, իսկ 1859ից հաստատուել Վարագավանքում¹: Ղեւոնդ վարդապետն առաւելապէս յայտնի է որպէս հայերէն ձեռագրերի յիշատակարանների առաջին ժողովողներից մէկը²: Մաշտոցեան Մատենադարանում (ՄՄ) պահում են նրա հաւաքած յիշատակարանների անտիպ ժողովածուները՝ «Յիշատակարանք կամ նըշխարք պատմութեան հայոց» վերտառութեամբ (ՄՄ 4515, 6273, 6332, 9027), ինչպէս նաեւ կնիքների ժողովածուն՝ «Կնքագիր»ը (ՄՄ 10013³): Մեզ հասած բազմաթիւ ձեռագրերում Ղեւոնդ վարդապետն աւանդել է իր յիշատակագրութիւնները, նշումները, որոնք վկայում են, որ նա թերթել, ուսումնասիրել է տուեալ ձեռագիրը, ընդօրինակել յիշատակարանները⁴:

¹ Ղեւոնդ վարդապետի կեանքի եւ գործունէութեան մասին մանրամասն տե՛ս՝ «Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալէմեան (կենսագրական ակնարկ)», *Մուրճ*, 1903, թիւ 11 (Նոյեմբեր), էջ 73-87. նաեւ՝ Ե. Տէր Մկրտիչեան, «Ղեւոնդ Փիրղալէմեան. 1830-1891», *Գանձեր Վասպուրականի, հղր. 1*, Պոստոն, 1966, էջ 249-61. նաեւ՝ Ա. Մելքոնեան, «Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալէմեանի գործունէութիւնը եւ գրական ժառանգութեան խնդիրը (նորայայտ ինքնակենսագրականի առթիւ)», *Բանբեր Մարտենադարանի*, 30:2020, էջ 408-20:

² Ա. Գօլանճեան, Յ. վրդ. Հիւսեան, Բ. աթոռակից կթղկս. Կիլեսէրեան, Գ. Տէր-Վարդանեան, *Եղեռնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները*, հրատ. պատրաստեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, *Էջմիածին*, 2015, էջ 48-50. նաեւ՝ Կ. Աւետեան, «Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանը եւ իր յիշատակարանների հաւաքածոն», *Մերձատր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ*, ԼԱ:2018, Երեւան, էջ 240-44:

³ «Կնքագիր»ը պարունակում է 19րդ դարի հայ հոգեւոր եւ ազգային գործիչների, կրօնական եւ կրթամշակութային կենտրոնների եւ ընկերութիւնների շուրջ 468 հայերէն, ինչպէս նաեւ՝ արաբատառ կնիք: Առաջիկայում այն պատրաստելու ենք հրատարակութեան (Ա. Մելքոնեան):

⁴ Օրինակ՝ ՄՄ 4677 Ճաղընտիրում նա գրառել էր իր ընդարձակ ինքնակենսագրական-յիշատակարանը (Ա. Մելքոնեան, «Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանի գործունէութիւնը», էջ 417-18: Նրա գրառումները խիստ կարեւոր են նաեւ առան-

19րդ դարի հայոց պատմութեան եւ մշակոյթի ուսումնասիրման համար յուժ հետաքրքրական են նրա ուղեգրութիւնները՝ որոնցում նկարագրուած են Հայաստանի արեւելեան եւ արեւմտեան մասերի, Օսմանեան կայսրութեան հայաբնակ վայրերի եկեղեցիներ ու վանքեր, բնակիչների կենցաղը, նիստուկացը, ճաշատեսակները⁵:

Ղեւոնդ վարդապետի գաւառական բառարանը՝ «Ժողովածու բառատետր գաւառական բառից» վերտառութեամբ, որին նուիրուած է սոյն յօդուածը⁶, մինչեւ վերջերս համարուել է կորած: Դեռեւս 1903ին Մուրճ ամսագրի խմբագրական յօդուածում այն թուարկուած է Փիրղալէմեանի կորած երկերի ցանկում⁷: Այն յայտնաբերել ենք (Ա. Մ.) Հայաստանի ազգային արխիւում պահուող Գիւտ աւագ քահանայ Աղանեանցի արխիւային ֆոնդում⁸: Նոյն ֆոնդում են գտնուած նաեւ Ղեւոնդ վարդապետի «Ժամանակագրութիւն»ը, Սբ. Էջմիածնի միաբանական գերեզմանոցի տապանագրերի ժողովածուն, որը նա կազմել է 1889ի ամռանը⁹, ինչպէս նաեւ՝ յիշատակարանների ժողովածուի ԺԸ. պրակը (ընդգրկուած է 1510-30ականների յիշատակարաններ): Յատկանշական է, որ Փիրղալէմեանի աշխատութիւնները նրա մահից 7 տարի անց՝ 1898ին, Աղանեանցի միջոցով Կ. Պոլսից բերուել են Էջմիածին եւ յանձնուել ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցուն¹⁰: Դժուար է ասել, թէ արդեօք Աղանեանցի արխիւում պահուող նշեալ երկերը, այդ թւում եւ «Գաւառական բառարան»ը, ե-

ծին ձեռագրերի պատմութեան ուսումնասիրման համար (A. Sirinian, "Per la storia di un manoscritto armeno in Inghilterra (London, Wellcome Library, ms. 16586)", *Armenia through the Lens of Time. Multidisciplinary Studies in Honour of Theo Maarten van Lint*, F. Alpi, R. Meyer, I. Tinti, and D. Zakarian (eds.), *Armenian Texts and Studies*, 6, Leiden-Boston, Brill, 2022, էջ 234-44:

⁵ *Ճանապարհորդութիւն ի Մայր աթոռն Արարայրեան եւ անոր ի Կ. Պոլիս*, գրեաց Ղեւոնդ վ. Փիրղալէմեանց Տոսպեցի՝ յովսէն Վարագայ, Կ. Պոլիս, 1871. նաեւ՝ *Չորս ընկերք, որ է ճանապարհորդութիւն Վանայ մինչեւ Կոստանդնուպոլիս*, գրեց Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան՝ միաբան Վարագայ վանից, Թիֆլիս, 1882:

⁶ Յայտնուած ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը բարեյիշատակ Գէորգ Տէր-Վարդանեանին՝ թեմայի վերաբերեալ յուժ օգտակար խորհուրդների համար:

⁷ «Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալէմեան (կենսագրական ակնարկ)», *Մուրճ*, էջ 86:

⁸ Գ. Կ. Աղանեան, ֆոնդ 332, ցուցակ 1, գործ 780՝ հետեւեալ ձեակերպմամբ «Տոսպեցի Ղեւոնդ Վարդապետ Փիրղալէմեանի կազմած բառբառային բառերի ծանօթագրութիւնները: Զեռագիր»:

⁹ Ա. Յարութիւնեան, Ա. Մելքոնեան, «Ս. Էջմիածնի տապանագրերի՝ Ղեւոնդ վրդ. Փիրղալէմեանի նորայայտ ժողովածուն», *Էջմիածին*, 2:2021, էջ 141-61:

¹⁰ *Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Ժ., մանր մատենագիրք. ԺԵ-ԺԹ. դար, հղ-րատ.*՝ Գիւտ Ա.. քին. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, սիւն ԾԴ.:

ղել են այդ կապոցներում, թե՛ քահանան այն ձեռք է բերել աւելի վաղ եւ այլ տեղից: Նշենք, որ Աղանեանցը եւ Փիրղալէմեանը մտերիմ գրական-ընկերական յարաբերութիւններ են ունեցել. այս առումով հետաքրքրական է Ղեւոնդ վարդապետի՝ Մանչեստրից Գիտին յղած նամակը, որով նա վերջինիս հրաիրում էր Մանչեստր՝ հրատարակչութիւն եւ հայկական դպրոց հիմնելու նպատակով¹¹: Իդէպ, Փիրղալէմեանի նիւթերից որոշները հրատարակուել են Աղանեանցի *Դիւան հայոց պատմութեան* շարքի Ժ. հատորում¹²: Ուրեմն, բացառուած չէ, որ քահանան այդ երկերը վերցրած լինէր իր ուսումնասիրութիւններում գործածելու, միգուցէ եւ հրատարակելու նպատակով:

Դեռեւս 1871ին լոյս տեսած իր *Ճանապարհորդութիւն ի Մայր աթոռն Արարապտեան եւ անդի ի Կ. Պօլիս* աշխատութեան առաջաբանում (գրուած 1871 Յունուար 1ին) Փիրղալէմեանը յայտնում է իր միւս աշխատութիւնները հրատարակելու ակնկալիքը, եւ ըստ էութեան, թուարկում դրանք՝ նշելով նաեւ իր հաւաքած 2500ից աւելի գաւառական բառերի մասին.

Քաջայոյս եմ անշուշտ, որ հայրենասէր վերծանողք՝ գթալով մեր աղքատութեան վերայ, իւրեանց սիրալիր համակրութեամբ զմեզ խրախուսեալ քաջալերեն. եթէ այս բախտիւ բախտաւորիմ, ինչպէս որ ակն ունիմ, հետզհետէ կարգաւ պիտի հրատարակեմ միւս հատորիկներն եւս: Բաց ի սոցանէ մեր ուղեւորութեանց մէջ՝ ձեռք բերած հին մատենից հազարաւոր ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ, որք քաղաքական եւ ազգային պատմութեանց շատ մութ եւ անծանօթ կէտերն կարեն լուսաւորել, ինչպէս նաեւ հին եկեղեցեաց արծանագրութիւնք, եւ երեւելի արանց մահարձանի պատճէնք, եւ **գաւառական 2500էն աւելի բառերն իրենց բուն հնչմամբ եւ նշանակութեամբ** (այս եւ միւս ընդգծումները մերն են - Ա.Մ., Յ.Ի.), ժամանակին կթողու հրատարակել: Գործոյս հեղինակ՝ Ղեւոնդ Վարդապետ Տոսպեցի¹³:

Գաւառական բառերի մասին աւելի ուշ ակնարկել է նաեւ Գարեգին Սրուանձտեանցը՝ 1885 Մայիսի 24ին Կ. Պոլսից պատմաբան, բանասէր Գրիգոր Խալաթեանցին ուղղած նամակում: Նա յայտնում է, որ Փիրղա-

¹¹ Նամակը պահում է Երեւանի Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանում (ԳԱԹ): Նամակի հրատարակութիւնը տե՛ս՝ Ա. Մելքոնեան, «Մանչեստրի հայ համայնքը Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանի հոգեւոր առաջնորդութեան տարիներին (1873-1878)», *Սիրն*, Օգոստոս-Դեկտեմբեր 2022, էջ 354:

¹² Այս մասին տե՛ս՝ Ա. Մելքոնեան, «Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանի գործունէութիւնը», էջ 411:

¹³ Փիրղալէմեանց Ղեւոնդ վ. Տոսպեցի, *Ճանապարհորդութիւն ի Մայր աթոռն*, էջ Դ.:

լէմեանի «հաւաքածներն են ձեռագիր մատենից յիշատակարանք եւ ձեռագիր տարեգրութիւնք, զորս տպագր[ական] տեսչութիւն թոյլ չտար նոյնութեամբ հրատարակել, ինքն եւս չուզեր դրամ ծախսել, **ունի նաեւ գաւառական բառեր:** Ես խորհուրդ տուի, որ պարբերական հանդէսներու մէջ մասն-մասն հրատարակէ. չհամոզուեր, կուզէ Էջմիածին տանի»¹⁴:

ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԿԱՐԳԱԽՈՐՈՒՄԸ ՄԱՆՉԵՍՏՐՈՒՄ

Ինչպէս տեսանք, 1871ին Ղեւոնդ վարդապետը խօսում է իր հաւաքած գաւառական բառերի մասին, սակայն որպէս բառարան այն կարգաւորուել է վերջնական տեսքի է բերուել անելի ուշ՝ Մանչեստրում, ուր 1873-78՝ նա ստանձնել էր տեղի հայ համայնքի հոգեւոր հովութիւնը¹⁵: Մանչեստրեան տարիները բազմաշխատ եւ անընդմէջ շրջագայող եկեղեցական գործչի համար համեմատաբար հանգիստ մի շրջան էր եւ պատահական չէ, որ հենց այդ շրջանում, ինչպէս տեղեկանում ենք յիշատակագրութիւններից, նա կարողանում է կարգաւորել ոչ միայն «Գաւառական բառարան»ը, այլեւ տարիների ընթացքում ժողոված տարաբնոյթ նիւթերը՝ հայերէն յիշատակարանների հաւաքածուն, կնիքների ժողովածուն եւ «Ժամանակագրութիւն»ը:

Բառարանի առանձին թերթերի ստորին լուսանցքներում, սովորաբար իւրաքանչիւր տառով սկսուող բառախմբից յետոյ, Փիրղալէմեանը թողել է համառօտ յիշատակագրութիւն՝ նշելով տուեալ բառախմբի հիմնականում գրութեան վայրը, տարին, ամիսը եւ օրը, ինչպէս՝ «1874 յունվ»¹⁶. 14, երկուշաբթի, ի Մանչեստրէր» (2ա), «1874 յունվ. 14, ի տօնի Յովհանու Մկրտչի, ի Մանչեստրէր» (2բ), «1874 յունվ. 15, երեքշաբթի, ի Մանչեստրէր» (4ա), «1874 յունվ. 16, ի Մանչեստրէր» (4բ), «1874 յունվ. 18, ուրբաթ, ի Մանչեստրէր» (5ա), «Յունվ. 23, չորեքշաբթի, Սուրբ Սարգսի Պահոց» (11բ) եւն.:

¹⁴ Վ. Գ. Վարդանեան, «Գրիգոր Խալաթեանի անտիպ նամակները Գարեգին Սրուանձտեանցին», *Պատմաքանասիրական հանդէս*, 1:1971, էջ 130 (նամակը հրատարակուել է Ժամանակակից ուղղագրութեամբ, մենք այն վերածել ենք դասականի): Բացառուած չէ, որ 1889ի ամռանը նա անտիպ հատորների հրատարակութեան նպատակով է այցելել Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածին:

¹⁵ Ա. Մելքոնեան, «Մանչեստրի հայ համայնքը», էջ 345-54:

¹⁶ Փիրղալէմեանի Գաւառական բառարանում յաճախ է հանդիպում վ տառը ի-ի փոխարէն. այս եւ միւս դէպքերում պահպանել ենք հեղինակի ուղղագրութիւնը:

¹⁷ Արխիալային ֆոնդում ցուցակի նկարագրութեան մէջ բառարանի սկսման ամսաթիւ համարուած է «6 Փետրուարի 1874 թ.»ը՝ գլխաւոր յիշատակարանի տուեալը, մինչդեռ ամսաթիւի եւ տեղի առաջին յիշատակութիւնը սա է՝ «1874, յունվ[ար] 14, երկուշաբթի, ի Մանչեստրէր»:

Գլխավոր յիշատակարանից պարզ է դառնում, որ բառարանի հիմնական նիւթը հաւաքուած է եղել դեռեւ 1872ին: Այն մանրամասն սրբագրել եւ այբբենական կարգով ընդօրինակել է քննելիք աշխատութեան մէջ. **«1872 յունիս 28-ին գրեալ խառն տրեւրակն «Գաւառական բառարանիս» մեծագրածան աշխատութեամբ ըստ այբբենական կարգադրութեան վերածելով աստ օրինակեցի ի պէտս ճոխութեան լեզուիս հայոց: 1874, փետր[րոարի] 6, Բարեկենդանի չորեքշաբթին, ի Մանչեստրէր քաղաքն Անգղիացոց: Հաւաքող գործոյս՝ Ղեւոնդ ծ. վարդապետ Փիրղալէմեան Տոսպեցի»** (22բ): Ամենայն հաւանականութեամբ, 1872ի տետրակի մէջ հեղինակն ուղղակի նշել է իրեն հետաքրքրող բառերը, բառաձեւերը՝ գերակշիռ մասը վերցնելով իր ժամանակի առօրեայ-խօսակցական լեզուից, զուգահեռ տուել բացատրութիւններն ու բնորոշումները: Բացառուած չէ, որ որոշ բառեր վերցուած լինեն իր ընդօրինակած յիշատակարաններից: Բառարանն սկզբնապէս ունեցել է 22 թերթ՝ հեղինակի էջակալմամբ՝ 1-44՝ 1ա-22բ: «Ֆ» տառով սկսուող բառախմբից յետոյ Փիրղալէմեանն ամփոփում է իր բառարանը՝ յստակեցնելով ընդգրկուած բառերի քանակը. **«2135 բոլորն այսքան լեալ է առ այժմ»** (22բ): Բառարանի աւարտից յետոյ Փիրղալէմեանը մերթընդմերթ նոր բառեր է աւելացրել բուն բառացանկին՝ որոնք ըստ այբբենական կարգի դրել է համապատասխան տեղերում եւ տարբերելու համար գրել կարմիր թանաքով: Այդ մասին եւս առկայ է յիշատակարան. **«311 բառ եւս կարմիր մելանաւ գրուեալս յետոյ յաւելան, որով 2446 բառ եղեւ առ այժմ: Ղեւոնդ վարդապետ: 1877, մայիս 9 ըստ Նոր տումարի, ի Մանչեստրէր»** (22բ)¹⁸: Հետեւաբար, կարելի է ասել, որ դասաւորման հիմնական աշխատանքն արուել է 1874 Յունուար-Փետրուար ամիսներին, իսկ դրանից յետոյ մինչեւ 1877 Մայիս 9՝ կատարել 311 բառի յաւելումը: Աւելի ուշ հեղինակի ձեռքով բուն բառարանին կցուած է նաեւ վանդակաւոր գործարանային թուղթ ունեցող տետ-

¹⁸ Իրաքանչիւր տառից յետոյ Փիրղալէմեանը նշում է տուեալ տառով սկսուող ընդօրինակած բառերի քանակը, ինչի արդիւնքում ունենք յստակ վիճակագրութիւն՝ Ա-121, Բ-50, Գ-92, Դ-48, Ե-11, Զ-49, Է-52, Ը-25, Թ-105, Ժ-23, Ի-31, Լ-100, Խ-118, Ծ-32, Կ-205, Հ-32, Զ-21, Ճ-98, Մ-117, Յ-4, Ն-21, Շ-75, Ռ-31, Զ-37, Պ-152, Զ-30, Ռ-3, Ս-81, Վ-41, Տ-119, Յ-23, Փ-70, Ք-74, Օ-21, Ֆ-4: Նշենք, որ սա նախնական հաշուարկն է. մինչ յետագայի կարմիր թանաքով լրացումները՝ իր արած թուաբանական հաշուարկներից յետոյ եւս սեւ թանաքով բազմաթիւ լրացումներ կան տողամէջերին: Օր.՝ Ղ տառով սկսուող 2 բառերն իրենց բացատրութիւններով հեղինակն աւելացրել է աւելի ուշ (12բ), նաեւ Յ տառի՝ 4 բառից բացի այլ լրացումները սեւ թանաքով (14բ) են., ինչի արդիւնքում բառարանում արձանագրուած բառերն աւելի մեծ թիւ են կազմում՝ գրչութեան յիշատակարանում նշած թուի համեմատ:

րակ «Տօղիկ ի գաւառական ինչ-ինչ բառից բացարարութիւն է հետեւեալն՝ ըստ այբբենական ցանկի» (23ա)՝ նոր բառերի յաւելումներով (որոշ բառեր այստեղ կրկնուած), թերթակալումը շարունակած՝ թ. 23-33 (հեղինակի էջակալում չունի, գիրը՝ կապոյտ թանաքով): Այս մասն աւարտել է 1888 Դեկտեմբերին Կ. Պոլսում, ուր հոգեւոր ծառայութիւն էր իրականացնում Թովգափու թաղամասի Աբ. Նիկողայոս եկեղեցում¹⁹. «Աւարտեցաւ բառարանս 1888 դեկտեմբերի 13, երեքշաբթի ի Կ. Պոլիս ի Թովգափու ի Սուրբ Նիկողայոս Աթանջեւագործ հայրապետի եկեղեցին, ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Տոսպեցոյ՝ Վարագայ վանուց վանականի, մինչ անարժանութեամբ քարոզիչ էի անդ» (33ա):

ՓԻՐՂԱԼԷՄԵԱՆԻ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆ ԻԲՐԵԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ՓՈՐՁ.

ԿԱՌՈՒՅՈՒԱԾՔԸ ԵՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Փիրղալէմեանի կազմած Գաւառական բառարանի գոյութիւնը եւս մէկ անգամ փաստում է բազմավաստակ հոգեւորականի բազմակողմանի հետաքրքրասիրութիւնների լայն ծիրի մասին: Տարբեր բնակավայրերում լինելու շնորհիւ հեղինակն արձանագրել է տարածքային բազմազանութիւն ունեցող բազմաթիւ բառեր: Դրանց մեծ մասը պատկանում է տարբեր բարբառների եւ յատուկ է որոշակի աշխարհագրական տեղանքի: Բառայօդուածները հիմնականում համառօտ են, յաճախ միատող: Բառերի բացատրութիւնները տրուած են հեղինակի ձեւակերպմամբ՝ աւելի ժողովրդախօսակցականին մօտ լեզուով:

Հեղինակի հիմնական նպատակը ընթերցողին գաւառական-բարբառային բառերի իմաստին ծանօթացնելուն զուգահեռ՝ հայերէնի բառապաշարի հարստացումն է, ինչպէս նշում է իր գլխաւոր յիշատակարանում՝ «... ի պէտքս ճոխութեան լեզուիս հայոց»: Միաժամանակ, այս անտիպ աշխատութեան մէջ բառայօդուածը՝ բառընտրութիւնը եւ բառերի բացատրութիւնները, արտայայտում են հեղինակի լեզուական հետաքրքիր դիտարկումներն ու բնորոշումները:

Վերոնշեալ աշխատութիւնը Ղեւոնդ վարդապետի՝ հայերէնի բառապաշարին վերաբերող կարեւոր գործերից է. բառարանի գոյութեամբ հայերէնագիտութեան մէջ աւելանում է 19րդ դարի վերջերին շրջանառուող աշխարհաբարեան հայերէնի եւս մէկ նմուշ, որի յետագայ աւելի խոր ուսումնասիրութիւնը թոյլ կը տայ աւելի յստակեցնել տուեալ ժամանակաշրջանի հայերէնի բառապաշարի շերտը:

Հետաքրքիր է Ղեւոնդ վարդապետի Գաւառական բառարանի յարաբերակցութիւնը ժամանակի նմանատիպ բառարանների հետ: Աշխարհա-

¹⁹ Մանջեստրից նա վերադարձել է 1878 Նոյեմբերին:

բարի քերականութիւնն ուսումնասիրող աշխատութիւններին²⁰ զուգահեռ՝ 19րդ դարում հրատարակում էին նաեւ աշխարհաբարին վերաբերող բառարաններ (պէտք է նշել, որ այդ շրջանում հրատարակուող բառարանների հիմնական մասը միտուած էր հայ մատենագրութեան՝ գրաբարով ականդուած ահռելի նիւթը հասկանալի դարձնելուն): Դա էր պատճառը, որ աւելի գերակշռում էին գրաբար-աշխարհաբար կաղապարով կազմուած բառարանները: Իհարկէ, Ժամանակաշրջանի անգերազանցելի բառարանն է *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*²¹ կոթողային հրատարակութիւնը: Ժամանակի միւս բառարաններից են *Բառգիրք հայկազեան լեզուի*²², *Առձեռն*²³, *Համառօտ բառարան ի պէս նորավարժից*²⁴, *Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառ, յաւելուածովք ոճոյ եւ դարձուածովք նախնեաց ի պէս դպրոցաց*²⁵ են.²⁶:

Ղեւոնդ վարդապետի «Ժողովածու բառատետր գաւառական բառից» աշխատութիւնը որոշ չափով տարբերում է վերը նշուած բառարաններից: Նրա նպատակը գիտական սկզբունքներով բառարան կազմելը չէր՝ ի

²⁰ Մխիթար Սեբաստացի, *Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց*, Վենետիկ, 1727. նաեւ՝ Ա. Այտրնեան, *Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի*, Վիեննա, 1866. նաեւ՝ Գ. Մուրատեան, *Հայերէն քերականութիւն նորավարժ ուսանողաց համար*, Տիփսիս, 1860. նաեւ՝ Վ. Չալլիսեան, *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի*, Վիեննա, 1862. նաեւ՝ Ա. Գարագաշեան, *Դպրութիւն կամ նոր քերականութիւն հայերէն*, Կ. Պոլիս, 1865. նաեւ՝ Զ. Տօնէլեան, *Գործնական քերականութիւն արդի աշխարհաբարի*, Կ. Պոլիս, 1897. նաեւ՝ Ն. Մելիք-Թանգեան, *Աշխարհաբարի քերականութիւնը*, Նոր Զուղա, 1900 են.:

²¹ Հ. Գաբրիել Աւետիքեան, Խաչատուր Սիւրմէլեան, Խ. Մկրտիչ Աւգերեան, *Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հրդ. 1, Ա-Կ, Վենետիկ, 1836 եւ հրդ. 2, Հ-Ֆ, Վենետիկ, 1837*:

²² Գ. Փէշտըմալճեան, *Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հրդ. 1, Ա-Կ, Կոստանդնուպոլիս, 1844 եւ հրդ. 2, Հ-Ֆ, Կոստանդնուպոլիս, 1846*: *Նոր Հայկազեան* բառարանից անկախ՝ Կ. Պոլսում Փէշտիմալճեանը ձեռնարկում է Հայկազեան բառարան կազմելու գործը: Յայտնի է, որ այս աշխատութիւնը հեղինակը գրել է դեռեւս 1826ից առաջ, սակայն չի աւարտել, յետագայում այն լրացրել են վերջինիս աշակերտները (Գ. Գասպարեան, *Հայ բառարանագրութեան պատմութիւն*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968, էջ 133):

²³ Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, *Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, 1846: Աւելի ուշ բառարանը վերահրատարակուել է 5000 բառայօդուածի յաւելմամբ (*Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի*, Գ. Ճէլալեան, Վենետիկ, 1865):

²⁴ *Համառօտ բառարան ի պէս նորավարժից*, Վենետիկ, 1859:

²⁵ Եղ. Հիւրմիւզեան, *Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառ, յաւելուածովք ոճոյ եւ դարձուածովք նախնեաց ի պէս դպրոցաց*, Վենետիկ, 1869:

²⁶ Ժամանակաշրջանի այլ բառարանների մասին տե՛ս՝ Գասպարեան:

տարբերությունն առաջ է հանում նույն ժամանակակից, բառարանագիրների, ովքեր իրենց բառարանների սկզբում գրել են այն կազմելու յստակ սկզբունքները, նպատակներն ու պատճառները: Փիրղալեմեանը պարզապես հաւաքել է առօրեայ-խօսակցական լեզուում կիրառուող հետաքրքիր բառեր, տուել դրանց նշանակությունը՝ նպատակ ունենալով տուել բառերը ոչ միայն փրկել անհետացումից, այլև դնել լայն կիրառության մէջ՝ ի նպաստ հայերէնի բառապաշարի ընդլայնման: «Ժողովածու բառատետր գաւառական բառից» խորագիրը եւս փաստում է, որ հեղինակի նպատակը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ գաւառական բառերի հաւաքումը, ժողովումը: Ուշագրաւ է այն, որ Փիրղալեմեանը, լեզուագէտ չլինելով հանդերձ, գիտակցել է բարբառների կարեւորությունը՝ որպէս լեզուի բառապաշարի հարստացման հիմնական աղբիւր, եւ իր հետաքրքրասիրությանն ու ջանասիրության շնորհիւ հաւաքել ու արձանագրել է բազմաթիւ բարբառային բառեր²⁷:

Ղեւոնդ վարդապետի այս գործն արժեւորում է հիմնականում որպէս բարբառային բառարանի եւս մէկ օրինակ կամ փորձ այն դէպքում, երբ հայ հեղինակների՝ մեզ յայտնի գաւառական (բարբառային) բառարաններն առաջին ուշ են կազմուել եւ հրատարակուել, ինչպէս՝ Ս. Ամատունի, *Հայոց բառ ու բանը* (Վաղարշապատ, 1912) եւ Հր. Աճառեան, *Հայերէն գաւառական բառարան* (Թիֆլիս, 1913): Վերջիններս կազմուած են բարբառային բառարանների կազմութեան անհրաժեշտ սկզբունքների կիրառմամբ. ըստ այդմ՝ գիտական հրատարակութիւններ են: Մինչ այդ գաւառական-

²⁷ Այս առումով Փիրղալեմեանի գործը կարելի է համեմատել իր ժամանակակից, Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Գաբրիէլ արք. Այվազեանի (Այվազովսկի) «Բառազնութիւն աշխարհիկ լեզուի» ձեռագիր աշխատութեան հետ (Թէոդոսիա, 1869): Այվազեանը եւս, լեզուաբան չլինելով հանդերձ, փորձել է կազմել նըմանատիպ բառարան՝ աշխարհաբար-աշխարհիկ լեզու կաղապարով: Միայն թէ ի տարբերութիւն Փիրղալեմեանի, ում նպատակը բարբառային բառերի արձանագրումն էր եւ լեզուի հարստութեանն այդկերպ նպաստելը՝ Այվազեանը խնդիր էր դրել ~~իր առջեւ~~ ուղղորդել ժամանակակից հեղինակներին՝ ընտրելու այն աշխարհաբար տարբերակը, որն օգտագործելով վերջիններս կարող էին ե՛ւ հասկանալի լինել ժողովրդին, ե՛ւ չչեղուել հայերէնի զարգացման ճիշտ ուղուց (տե՛ս՝ Յ. Իրիցեան, «Գաբրիէլ Այվազեանի 'Բառազնութիւն աշխարհիկ լեզուի' ձեռագիր երկը» որպէս աշխարհաբարի տարածմանը նպաստող աշխատութիւն», *Բանբեր Մարտնադարանի*, 27:2019, էջ 371-87): Այս իմաստով նշանակալից է Այվազեանի ներդրումը գրական աշխարհաբարի կազմաւորման գործում, իսկ նրա աշխատութիւնը մօտենում է գիտական բառարանի կազմման բոլոր չափանիշներին, քանի որ հեղինակը ծաւալուն առաջաբանով նշում է իր գործի կազմման նպատակը, սկզբունքները, պատճառները: Այժմ հրատարակութեան ենք պատրաստում նշուած ձեռագիր աշխատութեան բնագիրը (Յ. Իրիցեան):

բարբառային բառերի (ոչ գիտական սկզբունքներով կազմուած) բառարանագրման փորձեր եւս եղել են հիմնականում տետրակների կամ այլ՝ ժողովածուների տեսքով: Ըստ Աճառեանի՝ հայերէնի գաւառական բառերով առաջին հետաքրքրուողներն անուանի հայագէտներ իտալացի Ֆրանչեսկո Ռիվոլան եւ գերմանացի Եոհան Շրէօդէրն են: Ռիվոլան իր *Հայերէն-լատիններէն բառարան* (Միլան, 1621)²⁸ հրատարակութեան մէջ անդրադարձել է մասնատրապէս Ջուլայի բարբառին, իսկ Շրէօդէրն իր *Գանձ Արամեան լեզուի* (Ամստերդամ, 1711)²⁹ աշխատութեան մէջ տալիս է գաւառական բարբառով միքանի նմուշ: Հայ իրականութեան մէջ Աճառեանը գաւառական բառերի ամենամեծ նախնական շտեմարան համարում է Մխիթար Աբբայի *Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառ* (Վենետիկ, 1769) աշխատութիւնը, որն ըստ նրա՝ «կը պարունակէ գաւառական բառերու ծոխ մթերք մը»: Անչափ կարեւորելով աւելի ուշ հրատարակուած *Նոր հայկազեան բառարանը* (Վենետիկ, 1836-37)՝ հեղինակն ընդգծում է. «Ուղիղ խօսելով ա՛յս է հայ գաւառական բառարանի առաջին իսկական փորձը. Նախորդները կամ իբրեւ բարբառներու օրինակ (բնագիր) եւ կամ իբրեւ անուղղակի կալարուած գործ (ռամկօրէն բառեր)՝ անուղղակի կերպով կը մտնեն գաւառական բառարանագրութեան շարքը»: Այնուհետեւ թուարկում է մի շարք գործեր, որոնք հիմնականում անուղղակիօրէն են առնչուած գաւառական բառերի արձանագրմանը³⁰: Այս առումով Ղեւոնդ վարդապետի Գաւառական բառարանը մէկն է վերը նշուած աշխատութիւններից, որը շատ դէպքերում անփոխարինելի աղբիւր կարող է լինել գաւառական-բարբառային բառերի ուսումնասիրութեան համար:

«Ժողովածու բառատետր գաւառական բառից» աշխատութեան մէջ, ինչպէս առհասարակ բնորոշ է գաւառական-բարբառային բառարաններին, արձանագրուած են ժողովրդի կեանքն ու կենցաղը պատկերող բառեր: Վերջիններիս մեծ մասը առտնին գործածութեան առարկաների, կերակուրների, նոյնիսկ խաղերի անուանումներ են: Բառապաշարի այս շերտը հիմնականում դուրս է մնացել գրական աշխարհաբարի շրջանակնե-

²⁸ Francesco Rivola, *Dictionarium Armeno-Latinum*, Milano, 1621: Այն 1633ին Փարիզում վերահրատարակում է:

²⁹ Johann Joachim Schröder, *Thesaurus linguae Armenicae, antiquae et hodiernae*, Amsterdam, 1711:

³⁰ Աճառեանն այդ ցանկում կարեւորում է նաեւ Գ. Ախվերդեանի՝ Սայեաթ-Նովայի երգերի հրատարակութիւնը՝ Թիֆլիսի բարբառով եւ բարբառային բառերի բացատրութեամբ: Գաւառական բառարանների պատմութեան մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն գաւառական բառարան*, էջ 5-7. նաեւ՝ *Հայոց լեզուի բարբառային բառարան*, հյր. 1, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2001, էջ VII-XII:

րից՝ ունենալով իրեն փոխարինող գրական համարժեքները, կամ ընդհանրապես չունենալով իրենց իմաստային համարժեքները: Այդ առումով աելի է կարեւորում Փիրղալէմեանի բառարանը՝ որպէս լեզուի բառապաշարի համակողմանի ուսումնասիրութեան լրացուցիչ աղբիւր:

Գաւառական բառարանում ներառուած բառերը, ինչպէս նշեցինք, Փիրղալէմեանը հիմնականում հաւաքել է իր ճամփորդութիւնների ընթացքում. որոշ բառերի դիմաց՝ լուսանցքում, նշում է տուեալ բառի գործածման վայրը, ինչպէս օրինակ՝ **«Անթողել – կրակ մոխրին տակ պահել. Արմաշ»** (1բ), **«Անց են գացել – անցեալ են, գնացեալ են. Երեւան»** (1բ), **«Աշել – նայել, դիտել. Կարին»** (1բ), **«Գրողի տարած – առ տղայս Վանայ ոճովն (3բ)»** են.: Այսպէս՝ ըստ նշումների կարելի է ենթադրել, որ հիմնական բառերը հաւաքուած են հետեւեալ վայրերից՝ Արճէշ, Երեւան, Թաւրիզ, Թիֆլիս, Կարին, Կարս, Մուշ, Շատախ, Վան: Քանի որ հեղինակը վանեցի էր, Վարագավանքի հոգեւորական, ուստի պատահական չէ, որ բառարանում արձանագրուած բառերի գերակշիռ մասն այնուամենայնիւ յատուկ է Վանի բարբառին:

Գաւառական բառարանում առկայ բառապաշարը կարելի է դասակարգել միջանի խմբերի.-

Բարբառային տարածուած տարբերակներ. սրանք բառերի այն խումբն են, որոնք հասկանալի են տարբեր բարբառակիր անձանց, այսինքն հանդիպում են մէկից աելի բարբառներում եւ որպէս այդպիսին առանձնայատուկ չեն՝ **Ադամամութ** – գիշեր՝ թանձր խաւար (1ա), **Ազապ** – դեռ չկարգուած երիտասարդ (1ա), **Աղութ քար** – կանանչ անդամանդ (1ա), **Անգալ** – անդամալոյծ (1ա), **Ափեղսփեղ** – խառնիխառն խօսիլ, շաղակրատել (2ա), **Բանջրաբուսիկ** – եկած հալած ձին գարնան (2ա), **Գինդ** – զարդ ականջի (3ա), **Գրող** – մահուան հրեշտակ (3բ), **Գրքակալ** – գրակալ գիրք դնելու համար (3բ), **Դիժար** – կարօտ, փափաք, ցաւ (3բ), **Դփել** – զարնել, գանակոծել, ծեծել (4ա), **Էդիկ** – այդ, դա. դերանուն ցուցական (4բ), **Էստուց** – աստի. Երեւան (5ա), **Էրան էրան** – կարգ ի կարգ, դաս դաս, ջոկ ջոկ (5ա), **Թլլլ** – թոթովախօս (6ա), **Թմարած** – անզգայ, ապուշ (6ա), **Ժաժկ** – շարժ, սասանութիւն (6բ), **Իզկուրուս** – անհետք, աննշմար (7ա), **Իստկած** – մաքրուած (7ա), **Իրիցել** – այրել, վառել (7ա), **Լաճ** – մանչ զաւակ, արու տղայ (7բ), **Լամուկ** – տաճկի տղայ, 2. լիւր տղայ (7բ), **Լխբոր** – կակուղիկ, հասուն միրգ (7բ), **Խորթ մէր** – անհարազատ մայր (9ա), **Կէսրէր** – փեսայի հայր (10բ), **Կնանիք** – կանայք, կին մարդիկ. Երեւան (10բ), **Մէքօ** – աղւոր աղջիկ, խելոք օրիորդ (14ա), **Սատակ** – տաճիկ մեռեալ (18ա), **Փոխնակ** – երկրորդ անգամ առած կին, երկրորդ կին (21ա) +[ՀԳԲ,

1076] ³¹ +[ՍԱՀԲԲ, 655] +[ՀԼԲԲ, 16] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 511], **Գօլերայ** – տարափոխիկ ցաւ, մահտարաժամ (24ա), **Ճիժ** – լաճ, մանչ, տղայ (28բ), **Ճիժ պիժ** – փոքր տղայք (28բ), **Մելիք** – ռէսաց ռէս՝ դիհապետ (28բ): Նըշ-ռաճներից որոշներն այժմ գրական բառապաշարի մաս են կազմում. Ինչ-պէս՝ *գինդ*-ականջօղ, *աղամամութ*-գիշերային թանձր խաար են.: Հետաքրքիր է *փոխնակ* բառի իմաստային փոփոխումը ժամանակակից գրական հայերէնում: Վերջինս այժմ կիրառւում է միայն *փոխնակ մայր* կապակցութեան մէջ եւ նշանակում է կենսաբանական մօրը փոխարինող կին, ով լոյս աշխարհ է բերում վերջինիս երեխային: Կրկին *փոխարինող* իմաստը պահպանուել է, սակայն միայն *փոխնակ* բառը չի արտայայտում վերը նշած իմաստը. փոխուել է նաեւ խօսքիմասային պատկանելութիւնը՝ փոխնակ՝ գոյական, փոխնակ մայր՝ ածական: Որոշ բառեր Փիրղալէմեանը ընդօրինակել է երկիցս, օր.՝ հիմնական բառարանում ունենք՝ **Ագապ** – դեռ չկարգուած երիտասարդ (1ա), աւելի ուշ բառարանին կցուած վանդակատր տետրակում եւս՝ **Ագապ** – դեռ չամուսնացեալ երիտասարդ (23ա) են.:

Այս խմբի ենթախումբ կարելի է համարել նաեւ արձանագրուած այն բառերը, որոնք գրական բառապաշարի լիարժէք անդամ են, պարզապէս այստեղ ունեն որոշ հնչիւնական առանձնայատկութիւններ, այսինքն բարբառներում գործածուած են տուեալ բարբառին յատուկ հնչիւնական փոփոխութիւններով՝ **Աշըղ** – գուսան, երգիչ (1բ), **Առագէլ** – արագիլ թռչուն (1բ), **Գէլ** – գայլ (3ա), **Գոռտ** – գորտ (կուրպաղի) (3ա), **Զրից** – զրոյց, խօսք. Երեւան (4բ) են.: Որոշ բառեր արտասանական որեւէ տարբերութիւններ չունեն. օր.՝ **Գօմէշ** – գոմէշ (3բ) են.: Այսօրինակ բառերը կարող են հիմք հանդիսանալ այն ենթադրութեան, որ Փիրղալէմեանը բառերի մի մասը վերցրել է նաեւ ձեռագրերի յիշատակարաններից՝ նոյն այդ ուղղագրութեամբ:

Կերակուրների, մրգերի, բոյսերի անուանումներ. **Ալուջայ** – սալոր (1ա), **Ածիկ** – համ փոխած հաց՝ ցորեան. քաղցու (1ա), **Աղանձ** – բոված ցորեան ընդ կանեփի հունդի խառնեալ (1ա), **Անիսոն** – խոտ ինչ համեմիչ օղոյ (1բ), **Աւելուկ** – անուշ խոտ ինչ համեմիչ թանապրոյ (2ա), **Գինձ** – անուշ

³¹ Գաւառական բառարանում ընդօրինակուած բուն գաւառական բառերից որոշները (ընտրել ենք քիչ-յայտնիները) փորձել ենք գտնել բարբառային եւ բացատրական միջանի բառարաններում՝ նպատակ ունենալով պարզել, թէ ինչ չափով են այդ բառերն արձանագրուած աւելի ուշ հրատարակուած նոյնաբնոյթ բառարաններում (աւելի վաղ հրատարակութիւններից համեմատել ենք նաեւ *Նոր հայկազեան բառարանի* հետ): Եթէ բառը գտել ենք բառարանում նոյն բառաձեւով, դրել ենք + նշանը (կից նաեւ էջը), հակառակ դէպքում՝ – նշանը:

բանջարեղէն ինչ համեմիչ թանի (3ա), **Դալ** – կովու խիժով պատրաստած խորտիք (3բ), **Էծուպտուկ** – տեսակ ինչ լաւ խաղողոյ ի Վան (5ա), **Թաքուցք** – որդակեր միրգ, պտուղ (6ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Ժուռ** – տհաս խաղող եւ այլ տհաս մրգեղէնք (6բ) +[ՀԳԲ, 394] +[ՍԱՀԲԲ, 230] +[ՀԼԲԲ, 163] +[ՆՀԲ, 840] +[ՀԲԲ, 147], **Ժոչոր** – տհասութեան մէջ չորացեալ խաղող (7ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Լղմոր** – կարի հասուն միրգ, ծիրան (8ա) +[ՀԳԲ, 428] +[ՍԱՀԲԲ, 253] +[ՀԼԲԲ, 234] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Կայլայ** – մսեղէն կերակուր հանդերձ ջրով (խաշլամայ) (10ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 30 /կայլաց/] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Կանգառ** – ուտելու անուշ խոտ ինչ լեռնային (10ա) +[ՀԳԲ, 547 /կանկառ/] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 36 /կանկառ/] +[ՆՀԲ, 1051 /կանկառ/] +[ՀԲԲ, 385 /կանկառ/], **Կարագ** – նոր իւղ (10ա), **Կլօճ** – չհասած խմորէն շինած հաց (10բ) +[ՀԳԲ, 574 /կլոճ/] +[ՍԱՀԲԲ, 346 /կլոճ/] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 444], **Կլօր** – սեխ (կաւուն) (10բ) +[ՀԳԲ, 575 /կլօր/] +[ՍԱՀԲԲ, 346 /կլօր/] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 444 /կլօր/], **Կուտապ** – ոսպով, սոխով եւ ընկոյզով համեմեալ հաց (11ա) +[ՀԳԲ, 608] +[ՍԱՀԲԲ, 368] +[ՀԼԲԲ, 217] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 485], **Ակիաստ** – ցորեկի ճաշ (23ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Փլաւ** – ձաւարով կեր (32բ) են.: Ուշագրաւ է սեխի անուանումը՝ **կլօր**. *Չրջան* իմաստին զուգահեռ այս բառիմաստի գոյութիւնը: Բառարանում **փլաւը**՝ բացատրում է *ձաւարով ուտելիք*, մինչդեռ այժմ փլաւ են անուանում նաեւ բրնձով, ոսպով եւ այլ ընդեղէններով պատրաստուած ուտելիքը, այսինքն տեղի է ունեցել բառիմաստի ընդլայնում: Իսկ **Կանգառ** բոյսի համանուն բառը ժամանակակից գրական հայերէնում նշանակում է *երթուղու յաջորդական կանգ առնելու տեղ, կայան*: Ժամանակակից արեւմտահայերէնում այն պահպանել է իր իմաստը:

Կենցաղում գործածուող առարկաներ, տնտեսութեանը, անասնապահութեանը վերաբերող բառեր. Բարբառային բառարաններում արձանագրուած այսօրինակ բառերն ընդհանրապէս շատ կարելի էր յետագայում անասնապահութեանը, հողագործութեանը, տնտեսութեանը վերաբերող առանձին բառարանների կազմման համար. **Ագուգայ** – հողէ գործիք ինչ ի պէտս թոնրոց (1ա) +[ՀԳԲ, 45] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 5] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 4], **Ասղանի** – թել, թերձան (1բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] +[ՆՀԲ, 314] +[ՀԲԲ, 235], **Բանակ** – կարգ որթոյ տկնկոց, թումբ կոչոց նորա (2ա) +[ՀԳԲ, 172] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 160] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 326], **Դժդժալ** – ճենճերիլ մսեղէն խորտկաց (3բ), **Էջ** – խաղողի առաջի կաթիլս ի հնձան (5ա) +[ՀԳԲ, 332] +[ՍԱՀԲԲ, 195] +[ՀԼԲԲ, 27] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 49], **Էրէմուկ** – դեռ չծնած գոմէշ (5ա) +[ՀԳԲ, 300 /երէմուկ/] +[ՍԱՀԲԲ, 196] +[ՀԼԲԲ, 33 /երէմուկ/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 50], **Թաղթփուշ** – գորգ (խալի) (5բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 70] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Թաղիս** – մկած բուրդ (քէշէ) (5բ),

Թնթոց – հարիսայ հարելու փայտին ասի (6ա) -[ՀԳԲ] +[ՍԱՀԲԲ, 216] +[ՀԼԲԲ, 119] +[ՆՀԲ, 815] +[ՀԲԲ, 114], **Ժեխ** – աւելուցք (չօփ). Մուշ (6բ) -[ՀԳԲ] +[ՍԱՀԲԲ, 228] +[ՀԼԲԲ, 156] +[ՆՀԲ, 834] +[ՀԲԲ, 142], **խսիր** – փսիաթ (9ա), **խօտ** – կոտրած պուտի կամ կփի կտոր (9բ) +[ՀԳԲ, 500] +[ՍԱՀԲԲ, 299] +[ՀԼԲԲ, 345 /խոդ/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 315], **Կատան** – թաղիք շինող վարպետ (10ա) +[ՀԳԲ, 554] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 51] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 398], **Կեանայ** – եզանց եւ կովուց ոջիլ, տիզ (10ա), **Կլկիկ** – նեղբերան փարչ (10բ), **Մօլ** – խոշոր մեծ շուն. գայլխեղդ (14բ) +[ՀԳԲ, 803] +[ՍԱՀԲԲ, 496] +[ՀԼԲԲ, 72 /մոլ/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 379], **Ջրածիկ** – հողէ գաւաթ ջուր խմելոյ համար (18ա) +[ՀԳԲ, 942] +[ՍԱՀԲԲ, 577] +[ՀԼԲԲ, 197] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 148], **Սաեայ** – ճերմակ բեհեզից պատմունճան հարսից (18ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Սեղանտախտակ** – միս վրան կտրատելու փայտ, 2. հաց ուտելու, 3. գունդ գրտնկելու (18ա) են.: Այս շարքում հետաքրքիր են ժամանակակից գրական հայերէնի **խոտ** եւ **բանակ** բառերի իմաստային տարբերութիւնները՝ **խօտ** – կոտրած պուտի կամ կփի կտոր (9բ), **Բանակ** – կարգ որթոյ տկնկոց, թումբ կոչոց նորա (2ա): **Բանակ** բառը *կարգի, շարքի* իմաստով ընդհանուր է նաեւ ժամանակակից գրական հայերէնի համար՝ *կարգ զինուորների*, եւ բաղմնաստի ընդլայնմամբ՝ *որեւէ պետութեան զինուած ուժերի ամբողջութիւն*:

խաղերի անուանումներ. **Էրկէն էշ** – խաղ ինչ տղայոց ի Վան (5ա), **Լակօ** – կաղինով խաղ ինչ տղայոց ի Վան (7բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Օսոսօկ** – խաղ ինչ տղայոց ի վերայ բոլորակ գծի (22ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ] են.: Փիրղալէմեանն արձանագրել է նոյնիսկ այնպիսի բառ, որը բուն խաղի անուանումը չէ, այլ նշանակում է խաղից յետոյ՝ երեխաների միմեանց ծաղրելը. **Ջըռ** – տղայոց յետ խաղի ի վերայ միմեանց ծաղրել (4բ):

Կոչականներ, եղանակատրող բառեր, ծայնարկութիւններ. **Ախալերիկ** – ո՛ր եղբայր, եղբայր իմ (1ա), **Ջըրըմփ** – մի բանի վերէն ի վար անկանելու ծայն (4բ), **Էրանիկ** – երանի՛ (5ա), **Փը՛շտ** – կատու վախցնելոյ կերպ (21ա), **Օհօ՛** – կով կշելոյ ծայն (22ա), **Օ՛շտ** – շուն վախցնելոյ կերպ (22ա) են.: Ժամանակակից գրական հայերէնում կոչական ծայնարկութիւններն են՝ աղջի՛, ա՛յ, արա՛, ծո՛, տո՛ են., եւ Փիրղալէմեանի արձանագրած **ախալերիկ** տարբերակը այս շարքի հետաքրքիր լրացում է:

Դարձուածային արտայայտութիւններ. **Գրողի պրտուն** – խօսք անիծից մարցն (3բ), **Գրողի տարած** – առ տղայս Վանայ ոճովն (3բ) են.:

Գաւառական բառարանում չափազանց ուշագրաւ են որոշ բառայօդուածներում Փիրղալէմեանի՝ գլխաբառերի բացատրութիւնները, հետաքրքիր դիտարկումները եւ տեղ-տեղ բանաստեղծական նկարագրութիւնները:

րը³², երբ գլխաբառերի իրօրինակ բնորոշումներն արտայայտում են հեղինակի ուրոյն լեզուամտածողութիւնը. **Անիծ** – հունդ կամ հաւկիթ ոջլոց (1բ), **Բոբիկ** – անկօշիկ, 2. ամէն բանի մէջ մտնող (2բ), **Գէժ** – ապուշ, խելք վրան չպահող (սարսամ) (2բ), **Գէշանալ** – աղէկ ընթացից շեղիւն, մերձ ի մահ լինիլ (3ա), **Գիտնոսիկ** – շատգէտ իբր հիկար. Շատախ (3ա), **Զըռզըռ** – էշին երգել տալու յորդորել (4բ), **Լինդ** – ատամանց քովի միս (7բ), **Խումար** – գինեթափ (9ա), **Խօպան** – անգործ դատարկաշրջիկ (9բ) +[ՀԳԲ, 483 /խոպան/³³] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 350 /խոպան/] +[ՆՀԲ, 966 /խոպան/] +[ՀԲԲ, 285 /խոպան/], **Խօպանանալ** – դատարկաշրջիկ լինիլ (9բ), **Կոպ** – աչաց շրթունք (11ա), **Կտուց** – հաւու բերան կամ թռչնոց բերան (11բ), **Ձոր** – լեռնամէջ (12բ), **Մասուր** – վարդի պտուղ. սերմի պարկ (13բ), **Պզուկ** – ոսպի չափ մորթի վերայ եղած ուռուցք (16բ), **Տանձ** – անխելք, ապուշ (19բ) +[ՀԳԲ, 1012] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 129] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 371] են.: *Աչքերի շրթունք* (կոպ) կամ *թռչունների բերան* (կտուց) բառակապակցութիւնները իմաստային առումով իրօրինակ ձեակերպումներ են, որոնք հրաշալի արտայայտում են նաեւ բառիմաստը: Բառընտրութեան տեսանկիւնից ուշագրաւ է նաեւ «**Ափսաթաթիկ** – փոքր տղայի ձեռք եւ ոտիք նոր քայլափորձ» (2ա) +[ՀԳԲ, 161] +[ՍԱՀԲԲ, 78] +[ՀԼԲԲ, 139] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 299] գլխաբառի առկայութիւնը բառարանում, որը ժամանակակից գրական հայերէնի բառապաշարում եւս կարող է իր ուրոյն տեղն ունենալ, քանի որ բառակազմութեան եւ իմաստային տեսանկիւնից լիովին համապատասխանում է հայերէնի բառակազմական օրինաչափութիւններին:

Գաւառական բառարանում արձանագրուած բառերի առանձին խումբ կարելի է համարել այն գլխաբառերը եւ իրենց բացատրութիւնները, որոնք ժամանակակից հայերէնում հոմանիշեր են՝ վերջիններիս մի մասն այստեղ արտայայտուած նաեւ բառակապակցութիւններով՝ **Գլխացաւ** – գլխի ցաւ (3ա), **Գլխաւոր** – տան մեծ, 2. էրիկ մարդ (3ա), **Կեղտ** – աղտ (10ա), **Կնքել** – մկրտել (10բ), **Կրունկ** – գարշաբար (11բ), **Ձու** – հաւկիթ (12բ), **Ճոռտ** – գերի. Տիխիս (13ա), **Պապէ պապ** – հաւուց հաւ (30բ), **Վեց ամսական** – վեցամսեայ (31բ) են.: Նշուած բառերը նորութիւն չեն, սակայն ուշագրաւ են այդ ժամանակաշրջանում նոյնիմաստ բառերի գործածութեան յաճախականութիւնը պարզելու համար: Այսինքն եթէ Փիրղալէմեանը **կնքել** գլխաբառը բացատրում է **մկրտել** բառով, նշանակում է, որ

³² Դա պատահական չէ, քանի որ Փիրղալէմեանն իր գործերից որոշները գրել է չափածոյ, օր.՝ «Ճանապարհորդութիւն»ները. Նա ունի նաեւ բանաստեղծութիւններ:

³³ Փիրղալէմեանի նշած իմաստով է միայն՝ «պարապ-սարապ», գործածութեան վայրը եւս Աճառեանը նշում է՝ «Վան»:

մկրտել բառն այդ ժամանակ գործածման անելի բարձր յաճախականություն է դրսևորել, առաել տարածում ու հասկանալի է եղել: Նմանապես **կրունկ** բառը բացատրում է **գարշաբար** բառով, ինչը նշանակում է, որ **գարշաբար** բառն առաել հասկանալի է եղել այդ շրջանում, քան **կրունկ** բառը: Համապատասխանաբար առաել տարածում են եղել **աղտ**, **հալկիթ** բառերը՝ **կեղտ**, **ծու** բառերի համեմատ են.: Այս շարքի գլխաբառերից որոշները եւս այժմ գրական բառապաշարի լիարժեք անդամ են՝ **գըլխացաւ**, **գլխաւոր**, **կրունկ**, **վեց ամսական**, **ծու**, **կեղտ** են.:

Տեղային սահմանափակում ունեցող գաւառական բառեր. սրանք այն բառերն են, որոնք ունեն սահմանափակ կիրառություն, հասկանալի են միայն տուեալ բարբառի կրողներին եւ բարբառից դուրս՝ այլ բարբառներում հիմնականում չեն հանդիպում: Այլ խօսքով՝ սրանք են բուն *գաւառական-բարբառային* բառերը. **Ակընջկլայ** – բարի լուր. բարի լուր տուողի պարգև տալ (1ա) +[ՀԳԲ, 62 /ականջկլայ/] +[ՍԱՀԲԲ, 14] +[ՀԼԲԲ, 31] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 31], **Անկալատ** – ամբիժ, շատ գեղեցիկ, խօրոտ (1բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 61] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Բուբու** – թռչուն մի ի ծայնէն կոչեալ (2բ) +[ՀԳԲ, 203 /հուպոպ թռչունը/] +[ՍԱՀԲԲ, 115] +[ՀԼԲԲ, 218] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 389], **Բքլօզ** – տնակ, խրճիթ (2բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 225 /բքլոզ/] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Գահտիկ** – ծածուկ, գաղտուկ, թանգուն (2բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 229 /գախտիկ/] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Գնտածուրիկ** – գտնուած իր ինչ (3ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Գորովրել** – համոզել, սիրտ շահել (3բ) +[ՀԳԲ, 252 /գորովրել/] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 284 /գորովրել/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 446 /գորովրել/], **Դաղ** – խար, խարան (3բ) +[ՀԳԲ, 263] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 301] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 484], **Դամաղ** – փոքր ինչ արբեալ. Երեւան (3բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 303] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Դաշ** – յառաջ, նախ, կանխապէս (3բ) +[ՀԳԲ, 266] +[ՍԱՀԲԲ, 159] +[ՀԼԲԲ, 307] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 486], **Զակօլ** – մեծ թրթուր (4ա) -[ՀԳԲ] +[ՍԱՀԲԲ, 187 /զաքոլ/] +[ՀԼԲԲ, 395 /զակոլ/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 16 /զաքոլ/], **Զմլայ** – այսպէս, այսկերպ. Մուշ (4բ) +[ՀԳԲ, 321] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 415] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 28], **Զօնար** – գօտի (4բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Էնասկնայ** – այնպէս, այնգունակ (5ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Էօդ** – որթոյ շիւղ (5ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Լախ** – հոտած հալկիթ (7ա) +[ՀԳԲ, 407] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 195] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 180], **Լէպ** – հնարք, ձեւ խաբման (7բ) +[ՀԳԲ, 420 /լեպ/] +[ՍԱՀԲԲ, 247] +[ՀԼԲԲ, 220 /լեպ/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 196], **Լիլ** – տիղմ, կաւ, ցեխ (7բ) -[ՀԳԲ] +[ՍԱՀԲԲ, 248] +[ՀԼԲԲ, 226] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 198], **Լիւճոր** – աղտոտ, զազիր (8ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 230] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 202], **Լոկիկ** դեռ երես մագ չբուսած պատանի (8ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -

[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Լուսիկ** – շան փոքր լակոտ (8ա) +[ՀԳԲ, 439] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 255] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 218], **խոռճկել** – տաճիկ կամ քիւրտ թաղելուն ասի (9ա) +[ՀԳԲ, 483] +[ՍԱՀԲԲ, 288] +[ՀԼԲԲ, 352] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 285], **խօշխաթուն** – մարախ³⁴ (չէկիրկէ) (9բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 350 /խոշխաթուն/] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Կեռակ** – այլազգ, հեթանոս (10բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Կլաւ** – պարարտ, գէր (10բ, կրկն.՝ 27ա) +[ՀԳԲ, 572] +[ՍԱՀԲԲ, 344] +[ՀԼԲԲ, 98] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 442], **Կոիկ** – ագռաւ (11ա) +[ՀԳԲ, 613] +[ՍԱՀԲԲ, 372] +[ՀԼԲԲ, 168] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 491], **Նաղարայ** – թմպուկ (14բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 132] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 439], **Պնայ** – որմնադիր վարպետ (17ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 201 /բնա/] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Պսպօր** – աչքբաց, ճարպիկ (17բ) +[ՀԳԲ, 930] +[ՍԱՀԲԲ, 569 /մանկահասակ աղջիկ/] +[ՀԼԲԲ, 123 /պսպոր/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 123], **Սարակ** – օրականաւ բանւոր, գործաւոր (18ա) +[ՀԳԲ, 957] +[ՍԱՀԲԲ, 584] +[ՀԼԲԲ, 283] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 191], **Սլուլ** – սաստիկ ցուրտ (18բ) +[ՀԳԲ, 972] +[ՍԱՀԲԲ, 592] +[ՀԼԲԲ, 358] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 225], **Տատիկ** – վարպետի կին (19բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Փափա** – հաց ըստ հնչման տղայոց (20բ) +[ՀԳԲ, 1066] +[ՍԱՀԲԲ, 649] +[ՀԼԲԲ, 358] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 492], **Փէքրավոր** – վարդապետի սպասաւոր (21ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Քիւշտիկ** – ըմբշամարտութիւն (կիւլէշ) (21բ) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Ալլօր** – աքաղաղ (23ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Գէլվազ** – սաստիկ ցուրտ քամի (23բ) +[ՀԳԲ, 223 /գելուազ/] +[ՍԱՀԲԲ, 131] +[ՀԼԲԲ, 235 /գելվազ/] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 433], **Դիր** – անգամ, հեղ (24ա) +[ՀԳԲ, 278] +[ՍԱՀԲԲ, 165] +[ՀԼԲԲ, 336] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 523], **Դիր** – գերեզման (24ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] -[ՀԼԲԲ] +[ՆՀԲ, 627] +[ՀԲԲ, 523], **Խան** – պանդոկ (26ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 279] +[ՆՀԲ, 919] +[ՀԲԲ, 237], **Խէճ** – մերձ, կից, մօտ (26ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 311 /խեճ/] -[ՆՀԲ] -[ՀԲԲ], **Մովսսի** – մահտեսի (29ա) -[ՀԳԲ] +[ՍԱՀԲԲ, 490] +[ՀԼԲԲ, 92] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 362], **Պտղի** – վանքի բաժին ցորէն (30բ) -[ՀԳԲ] +[ՍԱՀԲԲ, 570] +[ՀԼԲԲ, 127] -[ՆՀԲ] +[ՀԲԲ, 125], **Պրակ** – տնկեալ անտառ (31ա) -[ՀԳԲ] -[ՍԱՀԲԲ] +[ՀԼԲԲ, 131] +[ՆՀԲ, 665] +[ՀԲԲ, 127]: Ուշագրաւ է, որ Փիրղալէմեանը **անկալատ** (գեղեցիկ) բառը բացատրում է նաեւ **խօրոտ** բառով, մինչդեռ **խօրոտ** բառի բացատրութեան համար եւս ունի առանձին բառայօդուած՝ **Անկալատ** – ամբիժ, շատ գեղեցիկ, խօրոտ (1բ), **խօրոտ** – գեղեցիկ, աղւոր (9բ):

Ըստ վերը նշուած բառարաններում տուեալ բառերի առկայութեան՝ պարզ է դառնում, որ Փիրղալէմեանի արձանագրած ոչ բոլոր բառերն են

³⁴ Իմա՝ մորեխ:

ներառուել նոյնիսկ յետագայում կազմուած բառարաններում՝ գոնէ իր նըշած բառաձեւով կամ բառային նրբիմաստով: Այսպէս օրինակ՝ **Սաեայ** բառը արձանագրուած է վերը յիշատակուած բառարաններում **Սայա** բառաձեւով՝ հիմնականում *կանսացի գոգնոց* իմաստով, սակայն ոչ մէկում առկայ չէ Փիրղալէմեանի նշած «*ճերմակ բեհեզից պարմունճան հարսից*» իմաստը: Այս առումով Փիրղալէմեանի Գաւառական բառարանն աւելի է կարեւորում՝ որպէս նոր բարբառային բառերի կամ արդէն արձանագրուած բառերի նոր իմաստների անփոխարինելի շտեմարան³⁵:

Բերուած օրինակները ցոյց են տալիս, որ Ղեւոնդ վարդապետը կարողացել է մեծ հմտութեամբ ժողովել ու մէկտեղել հայերէնի բառապաշարի տարբեր շերտեր՝ առօրեայ-խօսակցական լեզուում գործածուող համագործածական բառերից մինչեւ տեղային սահմանափակում ունեցող բարբառային բառեր³⁶:

ԻԲՐԵՒ ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեանի մեծագոյն ցանկութիւնը եղել է իր հաւաքած արժէքաւոր սկզբնաղբիւրների լոյսընծայումը: Այդ նպատակով իր հրատարակած գրքերի առաջաբաններում նա հայցում է ուսումնասէր ընթերցողների օժանդակութիւնը (որպէսզի նրանցից իւրաքանչիւրը գնի իր հրատարակած գրքերից մէկը)՝ միւս հատորները հերթականութեամբ հրատարակելու համար:

Եթէ ընթերցասէր Հայ ազգայինք եւ սիրողք պատմութեան նախնեաց իրեանց, գնահատելով զայս մեր տաժանելի աշխատութիւնս, որ յօգուտ ինքեանց յօժարութեամբ ի գործ եղի զմի մի օրինակ ՆՕՏԱՐՔ Հայոց գնելով քաջալերեսցեն զմեզ եւ չթողուցուն նուաստիս մնալ եւ ճնշիլ ի ներքոյ ծանր պարտուց տպագրութեան առիթ կարդան այսու ինձ հետգիտէ հրատարակել զամենայն հաւաքածոյս իմ շարունակաբար, որք կարեն մեծ լոյս սփռել ի վերայ պատմութեանս մերոյ. որք այժմ կան եւ մնան ի մէնջ անծանօթ ի ձեռագիր մատեանս ցրուեալք ի սփիռս տիեզերաց³⁷:

³⁵ Չի բացառում, որ Փիրղալէմեանի արձանագրած բառերն այլ հնչիւնական տարբերութիւններով գտնուեն այդ բառարաններում (որոշները կից նշել ենք շեղ գծերի մէջ //), սակայն բառաձեւի նոյն այդ ուղղագրութեամբ բացակայում են:

³⁶ Նորայայտ Գաւառական բառարանը հիմնովին արժեւորելու համար անհրաժեշտ է կատարել համակողմանի ուսումնասիրութիւն, որը, կարծում ենք, մօտ ապագայում կ'իրականացնենք՝ բառարանի բնագրի հրատարակմանը զուգահեռ:

³⁷ *Նօտարք հայոց*. հաւաքեալ եւ ի լոյս ածեալ ձեռամբ Ղեւոնդ վարդապետի Փիրղալէմեան Տոսպեցոյ՝ Վարագայ վանուց վանականի, Կ. Պոլիս, 1888, էջ Ե.-Զ.. նաեւ՝ *Չորս ընկերք, որ է ճանապարհորդութիւն Վանայ մինչեւ Կոստանդնուպո-*

Մեծ վարդապետի այս չիրագործուած ցանկութիւնն արձանագրուած է նոյնիսկ նրա չափածոյ տապանագրի մէջ, որ յօրինել է Խրիմեան Հայրիկը՝ ներկայացնելով Ղեւոնդ վարդապետի իրեն ուղղուած խնդրանքն ու իղծը. «Հայրիկ, քեզ յանձնեմ եւ կտակ թողում / Ձերկոցս իմ վաստակ ի յոյս հա՛ն, ի յոյս»³⁸:

Այսու յոյս ունենք, որ մօտ ապագայում կ'աւարտենք հրատարակութեան պատրաստումը բազմաշխատ հոգեւորականի եւ բանասէրի այս եւ միա անտիպ եւ նորայայտ երկերի, փորձելով իրագործել նուիրական ցանկութիւնը՝ երախտաշատ վարդապետին ի նպաստ հայ բանասիրութեան, ձեռագրագիտութեան եւ պատմութեան:

Համառօտագրութիւններ.-

ՀԳՔ՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն գաւառական բառարան*, Լազարեան ճեմարան, Մոսկուա, 1913:

ՍԱՀՔՔ՝ Սահակ Ամատունի, *Հայոց բառ ու բանը*, Ելեքտրաշարժ տպարան Ս. Էջմիածնի, Վաղարշապատ, 1912:

ՀԼՔՔ՝ *Հայոց լեզուի բարբառային բառարան*, հտ. 1-7, ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիա, Երեւան, 2001-2012:

ՆՀՔ՝ Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց՝ Խ. Գաբրիել Աւետիքեան, Խ. Խաչատուր Սիրմէլեան, Խ. Մկրտիչ Աւգերեան, *հյր. 1, Ա-Կ*, տպ. Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1836 եւ *հյր. 2, Հ-Ֆ*, Վենետիկ, 1837:

ՀՔՔ՝ Ստ. Մալխասեանց, *Հայերէն բացաւորական բառարան*, *հյր. 1-4*, Հայկ. ՍՍՌ պետական հրատարակչութիւն, Երեւան, 1944-1945:

A RECENTLY DISCOVERED DICTIONARY OF PROVINCIAL WORDS (1874-1888)

BY GHEVOND VARDAPET P'IRGHAMEMIAN

(SUMMARY)

ARMINE MELKONYAN (armine.melkonyan@yahoo.com)

HASMIK IRITSYAN (hiritsyan@gmail.com)

The essay presents the recently discovered “Joghovatzu Baratetr Gavarakan Barits” (Dictionary of Collected Provincial Words) dictionary of provincial words, compiled by Ghevond Vardapet P'irghalēmean (1830, Van-1891, Jerusalem), a prominent philologist, clergyman and traveller. Ghevond Vardapet recorded provincial words mainly during his travels in the cities and towns of Western Armenia, particularly Van, Mush, Karin, Kars, Archesh, and Shatakh, as well as Yerevan, Tbilisi and Tabriz. Most of the words, however, are typical of the Van dialect, as he was originally from Van and a monk at the Varag Monastery of Van.

լիս, էջ Բ.. նաեւ՝ Ճանապարհորդութիւն ի Մայր աթոռն Արարարեան եւ անդի ի Կ. Պոլիս, էջ Գ.-Դ.:

³⁸ Մ. Աղանունի, *Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, 1929, էջ 235. նաեւ՝ Տ. Սաւալանեանց, *Պատմութիւն Երուսաղէմի, հյր. երկրորդ*, Երուսաղէմ, 1931, էջ 1285-86:

The dictionary mainly contains words related to everyday life, food and games, recorded “*in their original sound and meaning*” and for the “richness of the Armenian language”, as the compiler explains. A comparison of some of the words in this dictionary with other similar dictionaries shows that not all the words recorded by P'irghalēmean are included in other dictionaries, at least not in the form or meaning he mentions. In this respect, his dictionary is a valuable addition to the corpus of dialect words or new meanings of words already recorded.

[illegible]

145

